

Makale Geliş | Received: 05.06.2018
Makale Kabul | Accepted: 09.09.2018
Yayın Tarihi | Publication Date: 30.10.2018
DOI: 10.20981/kaygi.475145

Hüseyin AYDOĞDU

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Erzurum, TR
Erzurum Technical University, Faculty of Literature, Department of Philosophy, Erzurum, TR
ORCID: 0000-0003-3754-1858
huseyin.aydogdu@erzurum.edu.tr

Herakleitos ve Whitehead’ın Ontolojilerinde Dinamik ve Organik Bir Bütün Olarak “Sınırsız Evren”

Öz

Bu çalışmamızda süreç felsefesinin önemli iki düşünürü olan Herakleitos ile Whitehead’ın ontolojilerinde “oluş”, “dinamizm” ve “organizm” gibi kavramlardan hareketle evren tasavvurlarını incelemeyi amaçladık. Onlar evren anlayışlarını varlık görüşleri üzerine temellendirmiştir. Her ikisi de varlığın temeline oluşu yerleştirerek, gerçekliği anlamaya çalışmışlardır. Herakleitos’a göre, evren sürekli bir oluş ve değişim içindedir. Her şey her zaman durmaksızın değişmektedir. Hiçbir şey aynı olarak kalmamaktadır. Değişme, ya gelişme ya da başka bir şeye dönüşme şeklinde gerçekleşmektedir. Evrendeki değişim, iyi-kötü, gece-gündüz, savaş-barış gibi karşıtların savaşı olarak bize gözükür ve gelişigüzel değildir. Evrendeki oluş ve değişimi, her şeyi düzenleyen Logos’tur. Whitehead da Herakleitos gibi statik evren anlayışına karşıdır. Ona göre de evrende sürekli bir oluş ve değişim vardır. Varlığı dolayısıyla evreni anlamak için doğaya yönelmek gerekir. Doğa mekanik, determinist, soyut ve yapma bir şey değil, dinamik ve organik bir bütündür. Oluştan dolayı doğada her şey birbiri ile ilişkilidir, birbirine bağımlıdır. Evrendeki oluş belli bir düzene tabidir. Oluş ve değişim sürekli olduğu için, gerçek dünya bir imkanlar dünyasıdır. Bu imkanı, yani oluş ve değişmeyi belirleyen ise herhangi bir töz değil, yaratıcılık ve süreklilik ilkeleridir. Bu iki ilke birbirini tamamlayan karşıt iki güçtür. Böylelikle, Whitehead ile Herakleitos farklı dönemlerde yaşamış olmalarına rağmen, ontolojilerinde dinamik ve organik bir yapıda gördükleri “sınırsız evren” düşüncesine ulaşmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Herakleitos, Whitehead, Logos, Bir, Sınırsız Evren, Süreç Felsefesi.

“Unlimited Universe” as a Dynamic and Organic whole in the Ontologies of Heraclitus and Whitehead

Abstract

In this work, we aimed to examine the notion of the universe through the concepts of “formation”, “dynamism”, and “organism” in the ontologies of Heraclitus and Whitehead; two important philosophers of process philosophy. These philosophers based their understanding of the universe on the idea of formation. Both philosophers have tried to understand the reality by placing the concept of being on the basis of formation. According to Heraclitus, the universe has constantly been in process of formation and evolution. Everything keeps changing constantly. Nothing remains the same. These changes occur in the form of development or transformation into something else. The change in the universe is not arbitrary

and evolves within the ongoing struggle with the conflicting ideas such as good-bad, day-night, war-peace. Logos is the one who regulates everything; the formation and change in the universe. Whitehead, like Heraclitus, is against the understanding of static universe. According to Whitehead, there is a constant formation and change in the nature. To understand the concept of being and universe one needs to understand the nature. Nature is not something mechanical, deterministic, abstract and artificial but it is a dynamic and organic whole. Due to the nature of formation, everything in nature is related and dependent on each other. Formation of the universe was contingent upon an array of events. As the formation and change is constant, the real world becomes the world of possibilities. The determining factors of the formation and change is not the substance but the principles of creativity and continuity. These two principles are also two conflicting forces that complement each other. Although lived in different eras, Whitehead and Herakleitos, in their ontologies, reached the idea of “unlimited universe” which they considered a dynamic and organic structure.

Keywords: Heraclitus, Whitehead, Logos, One, Unlimited Universe, Philosophy of Process.

1. Giriş: Ontolojik Bir Sorun Olarak “Oluş”

Süreç felsefesinin önemli iki düşünürü olan Herakleitos (M. Ö. 535 – 475) ile Whitehead (1861 – 1947) arasında yaklaşık yirmi beş asır olmasına rağmen, felsefelerinde hem benzerlikler hem de farklılıklar vardır. Benzer olan yönler oluş, dinamizm, organizm, doğa ve sınırsız evren anlayışları, farklı olan yönler ise töz, zaman ve hareket anlayışlarıdır. Sınırsız evren fikri gerçeklikle ilgili bir sorundur. Gerçekliğin ne olduğu yeni değil, kadim bir sorundur. İnsan var olduğu ilk günden beri gerçekliğin ne olduğunu ve nasıl görüldüğünü merak etmiştir. Gerçeklik fizik dünyanın kendisi mi, bir görünüş mü, yoksa her ikisi midir? Gerçeklik, bazılarına göre fizik dünyadır, bazılarına göre tinsel bir şeydir, bazılarına göre ise her ikisidir. Bu durumda gerçeklik, ya fizik dünyada ya tinsel dünyada ya da her ikisinde aranmalıdır. Herakleitos, gerçekliği fizik dünyada arayarak, ondan hareketle tanımlamıştır. Ona göre, gerçeklik, zihinden bağımsız olarak varolan şeydir. En büyük gerçeklik varolan şeylerin tümü olan evrendir. Evren fizik dünya olup, tinden ve düşünceden bağımsız olarak kendiliğinden vardır. Evreni, ne düşünce, ne de Tanrı meydana getirmiştir. Evren, kozmik düzen (ordre cosmique) içinde yer alan tüm nesnelere değişmesine rağmen, kendisi değişmeden kalan tek bütüncül sistemdir (Herakleitos 2005: 30. Fragman). Whitehead’da da gerçeklik, düşünceden bağımsız olarak varolan ve doğadaki bütün toplulukların

kendisinde birleştiği bütündür. En büyük gerçeklik ise Herakleitos’ta olduğu gibi evrendir (Whitehead 2006: 39). Ancak, gerçeklik ile düşünce birbirlerinden kopuk değildir. İkisi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Düşünce, doğa içerisinde gelişir ve anlam kazanır. “Varlık doğa bloğu içerisinde bir *relatum* [ilişki içerisindeki nesne] olarak ortaya çıkar.” (Whitehead 2006: 45). İnsan varlığın farkına ilişkiler, nesnelere ve olaylarla kurmuş olduğu bağlar sayesinde varır. Varlığın ilişki içerisinde olduğunu fark etmekle de düşünce gelişir. Bu açıdan gerçekliğin ne olduğunu anlamak, insana, varlığı, bilgiyi, değeri ve hayatı doğru olarak tanımasını verir. “Hayatın anlamını idrak ettiğimiz zaman, hayatın dünyadaki konumunu da anlamış” oluruz (Whitehead 2011: 171).

Varlığı oluş olarak gören Herakleitos ile Whitehead’ın felsefelerindeki ortak soru, “Evren durmaksızın değişmeler içinde sürüp giden birçok evrenlerin bileşiği mi, yoksa içinde daha yüksek basamakların ortaya çıktığı tek bir kozmik süreç midir?” Buna “Gerçek var olanlar dünyası bir değişme ve oluş dünyası mıdır, yoksa değil midir?” ve “Evren bugün olduğu gibi yarın da mevcudiyetini sürdürmeye devam edecek midir?” sorularını da ekleyebiliriz. Her iki düşünür de varlığın ana ilkesinin ne olduğu konusunda farklı tezlere sahip olmalarına rağmen, var olanların daima bir oluş içerisinde olduğu fikrinde birleşirler. Evrende bitmez tükenmez dinamik bir süreç vardır. Nesnelere toplamından oluşan evren, rastlantının, zorunluluğun ve nedenselliğin olmadığı gerçek ilişkilerin kurulduğu bir bütündür (Whitehead 2015: 179; 2006: 211). Herakleitos ve Whitehead’da evren, her zaman mevcut ve oluş halinde bulunan düzenli bir yapıdır. Evren, zamanda ve mekanda varolanların birlikteliği ve kümenin tümüdür (Lalande 2006: 1166). Evrende hiçbir nesne birbirinden bağımsız değildir, her nesne bütünün bir parçasıdır. Evren de bu bütünün hem bir parçasıdır, hem de kendisidir. Ancak, evren sınırlı değil, sınırsız ve sonsuz bir bütündür. Bundan dolayı, Leibniz ve Whitehead’ın iddia ettiği gibi, birçok evren yoktur, tek bir evren vardır. O da yaşadığımız doğadır. Evren, ezeli, ebedi ve düzenli bir yapı olarak her zaman mevcuttur. Evren, geçmiş, anı ve geleceği içinde barındırır. Her şey Bir’dedir ve Bir, her şeydedir. Her şey sürece tabidir. Bu sürecin yapı taşlarını Herakleitos’ta Logos, Whitehead’da ise ezeli ve ebedi objeler, dolayısıyla Tanrı oluşturur.

Sınırsız evren (univers illimité) kavramı, bilim ve felsefede süreklilik, sonsuzluk, nokta, uzay, zaman, madde, enerji, atom, düzen ve nedensellik gibi doğanın özünü, unsurlarını, yasa ve ilişkilerini açıklamakta kullanılan ortak kavramlardan biridir. Bilim ve felsefede sınırsız evren kavramı sınırı olmayana, bir sınırla ayrılmamış olanı, gelişmeyi, sürekli yetkinleşmeyi, olgunlaşmayı, bitmez tükenmezliği, sonsuzluğu dile getirmek için kullanılır. Her ikisi de sınırsız evren kavramının ne olduğunu açıklamak için, özellikle Aydınlanma felsefesinden itibaren sürekli birbirlerinin birikimlerinden yararlanmışlardır. Örneğin, Bergson ve Whitehead kendi doğa tasavvurlarını geliştirirken Kuantum fiziği ile Einstein fiziğinin verilerini kullandılar. Aynı şekilde çağdaş kozmoloji de farklı doğa kuramlarının ispatlanmasında süreç felsefesindeki tartışmalardan etkilendi. 20. yüzyıla kadar bilim ve felsefede geçerli olan hakim görüş evrenin dinamik değil, statik bir yapıda olduğu düşüncesidir. Ancak, 1920’lerde önce Alexander Friedmann, sonra Edwin Hubble tarafından yapılan gözlemler ve deneyler, evrenin genişlemekte olduğunu gösterdi. Daha sonra Kuantum fiziği ve Einstein bunu destekleyici araştırmalar yaptılar. Onlara göre, “yaşadığımız evren belirli bir hızla tek biçimli ve eş yönlü (*isotropically*) olarak genişlemekte, galaksiler arasında mesafe sürekli büyümekte, bütün tipik galaksilerdeki gözlemciler aynı genişleme biçimini gözlemlemektedir” (Arslan 2012: 272). Çağdaş fizikte sınırsız evren, evrenin genişlemesi demektir. Evrenin genişlemesi ise cisimlerin boyutları değişmediği halde cisimler arasındaki mesafenin artmasıdır. Fakat, bu genişlemenin herhangi bir merkezi yoktur. Bir yerden, örneğin Samanyolu’ndan baktığımızda her yöndeki gökcisimlerin zamanla uzaklaştığı görülür. Ancak, bu uzaklaşma belirli bir merkezden dışa doğru değildir (Ocak 2016). Sınırsız evren kavramı felsefede ise evrenin belli bir yönü olmaksızın sürekli gelişmesi, olgunlaşması; yani, varlığın tamamlanması, tam-varlık olması demektir. Bu yüzden, fizik dünyada hiçbir şey birbirinden bağımsız değildir. Fizik dünya, her şeyin sürekli olarak genişletici bir durum meydana getirdiği bağların birbirine bağlandığı bir bütündür (Whitehead 2015: 179). Bu bütün, sınırsız ve sonsuzdur. Evren, özü olan Tanrısal kuvvet (Logos, Bir) sayesinde her an yetkinleşmektedir. Biz bu çalışmamızda “sınırsız evren” düşüncesini Herakleitos ve

Whitehead’dan hareketle yukarıdaki sorular ve bunlar eksininde sorulabilecek başka sorular doğrultusunda ontolojik bir eksen de tartışacağız.

2. Herakleitos’ta “Logos”un Dinamik ve Organik Bir Görünüşü Olarak Sınırsız Evren

Herakleitos’ta sınırsız evren düşüncesi onun fizik dünya ile Logos arasında kurmuş olduğu ontolojik bağın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ona göre, tek ve ortak bir evren vardır. Bu evren, fizik dünya olup Logos’un maddi görünüşüdür. Evren her zaman mevcut ve oluş halinde bulunan düzenli, dinamik bir yapıdır. Evren, yalın bir ögeden evrimsel olarak ortaya çıkmış bir yapı değildir. Aksine kendiliğinden var olup, sürekli bir akış, oluş ve değişim halindedir (Herakleitos 2005: 1. Fragman). Herakleitos, bu yargıya Milet Okulu’ndan beri sorulan “Doğa nedir?” sorusuna bağlı olarak sorduğu “Varlık nedir?” sorusundan hareketle varır. O, bu soruyu öncelikle arkhe sorunundan hareketle yanıtlar. Herakleitos’a göre, varlığın arkhesi “ateş”tir. Var olan her şey ondan gelir (Herakleitos 2005: 30., 31., 64. ve 66. Fragmanlar). Değişmez ve sınırsız bir töz olan “ateş”, Logos’un maddi yanıdır. Herakleitos ateş ile yalnızca duyumsanan alevi değil, aynı zamanda ateşin dinamik ve organik gücünü de kast eder. Ateş her şeyin birlik nedeni olup, her zaman varolan ve yaşayan güçtür (Bréhier 2014: 51–52; Arslan, 2006: 187). Bu açıdan onun ontolojisinde “ateş”, Guthrie’nin de dediği gibi, salt bir zihinsel soyutlamanın simgesi değildir, aksine “maddenin en yüksek ve saf formu”, ruhun ve zihnin taşıyıcısı ilkesidir. Somut bir ilke olduğu kadar soyut bir ilke de olan “ateş”, “görünür bir alev ya da kızıl parıltı değil, bir tür görünmez buhar”dır (Guthrie 2011: 440). Her şey “ateş”ten var olmuştur, sonra tekrar “ateş”e dönüşecektir. Bütün varlıkları değişmeden değişikliğe uğratan odur. “Ateş” tüm gücüyle yakarak ve yıkararak varlıkları değiştirir. Her şey “ateş”in sıkışma ve seyrelme yoluyla değişiminden oluşur (Herakleitos 2005: 90. Fragman). Bu süreç rastlantısal ya da determinist bir mantıkla işlemez. Her şey Whitehead’ın “Bir”inden farklı olarak, “ateş”in de tabii olduğu bir yasaya, yani “Logos’a göre olup biter” (Herakleitos 2005: 1. ve 72. Fragmanlar).

Logos, çok yönlü “ruhsal-maddesel” bir ilkedir. Evrende hiçbir şey Logos’tan bağımsız olarak varlığa gelmez. Bütün olayları yöneten ve süreci takip eden Logos’tur. Her şeye biçim veren odur. Her şey onun yapıcı gücüyle varlığa gelir. Ancak, Logos, insandan, toplumdaki ve varlıktan ayrı özel, üst ve evrensel bir yasadır; kendiliğinden ezeli ve ebedi olarak vardır (Kranz 1984: 57, 59; Peters 2004: 208–211). Herakleitos’ta Logos, gerçeğin kendisidir, gerçeğe konu olan şeydir, her şey olan Bir’dir. Bizi çevreleyen, kozmosu düzenleyen, aklımızı da borçlu olduğumuz Tanrısal akıl sahibi ilke bu Bir’dir (Herakleitos 2005: 1., 50. ve 102. Fragman). Herakleitos, Bir fikriyle bir yandan “ateş”i Logos’la özdeşleştirirken, öte yandan da Varlık’ı öze indirger. Bu, aynı zamanda onda bütüncül evren ile sınırsız evren düşüncesinin de bir sonucudur.

Herakleitos’a göre, Logos her şeyde ortaktır. Evrende hiçbir nesneyi öncelemez, her nesneye aynı mesafede yakın veya uzaktır. Logosun sayesinde evrende ve hayatta sürekli bir oluş vardır. Oluşu Logos yönettiğinden, oluşun başı ve sonu yoktur. Logos, üç temel önerme içerisinde hareket eder. Birincisi karşıtların uyumudur. Herakleitos’un ontolojisinin asıl özelliği, evrende çatışma olduğunu vurgulamasına rağmen, bunun ayrışma ve yok olma şeklinde değil, tıpkı Whitehead’da da olduğu gibi, birlik ve uyum şeklinde gerçekleşmesidir. Karşıtların çatışmasından her zaman uyum ortaya çıkar. Her şey çatışmaya dayalı uyumun sonucunda meydana gelir. Çatışma sayesinde karşıt olan şeyler bir araya gelir ve uzlaşmaz olarak görülenlerden en güzel uyum doğar (Herakleitos 2005: 8. Fragman). Karşıt öğeler arasındaki uyum, zorunlu olarak bir gerilimi ve çatışmayı gerektirir. Çünkü oluş için zıtların savaşı zorunludur. Evrende bu gerilim asla son bulmaz. Eğer evrende mücadele bitseydi, o dağılırdı (Guthrie 2011: 444). Herakleitos’ta karşıtların uyumu ilkesinin üç yönü vardır. Birincisi her şeyin karşıtlardan meydana gelmesi ve dolayısıyla içsel gerilime tabi olmasıdır. Ona göre, evrende yalnızca görünen uyum yoktur, görünmeyen uyum da vardır. “Görünmeyen *harmonia* [uyum] görünenden daha güçlüdür” (Herakleitos 2005: 54. Fragman). Evren, zıtların mücadelesinin meydana getirdiği bir uyumdur, bir ahenktir ve bir bütündür. O halde, “varlıkların doğuşu ve meydana gelişi ancak birbirlerine zıt olan ve bundan ötürü birbirlerini devam ettiren, varlıkta tutan zıtların çatışmasına” ve onları bu karşıtlığa

rağmen bir arada tutan uyuma bağlıdır (Arslan 2006: 190). İkincisi, karşıtların özdeşliğidir. Herakleitos’ta bütün, karşıt şeylerden oluşur. Evrende varlıklar arasında bir ayırım yoktur. İnsanların ayrı ve karşıt diye görmeye çalıştığı şeyler aslında farklı şeyler değil, aynı şeydir. Gece ile gündüz, yaz ile kış, genç ile yaşlı, iyi ile kötü, haklı ile haksız, yukarı ile aşağı, savaş ile barış, tokluk ile açlık, yaşam ile ölüm, uyanık ile uyuyan, bilinç ile bilinçsizlik bir ve aynıdır (Herakleitos 2015: 57., 58., 60., 67. ve 88. Fragmanlar). Bu karşıtlıkların temelinde uzlaşma vardır. Çatışma sonucunda ortaya çıkan uzlaşma her şeyin oluş temelidir. Üçüncüsü ise savaşın, gerilimin evrensel yaratıcı ve yönetici yasası olmasıdır. Herakleitos bu ilkeyi 53. fragmanda “Savaş her şeyin babası ve kralıdır: Kimini Tanrı, kimini insan olarak ortaya çıkarır; kimini köle, kimini özgür kılar.” diyerek açıklar. Herakleitos, savaşın da evrende ortak bir eylem olduğunu söylemesiyle, Guthrie’nin de doğru bir tespitinde bulunduğu gibi, savaşı hem doğrudan Logos’a bağlamıştır, hem de O’nunla özdeşleştirmiştir (Guthrie 2011: 454). Evrendeki oluşun, çatışmanın, eşzamanlı karşıt gerilimlerin yasası Logos’tur. Eğer evrende durağanlık, çabasızlık, oluş olmamış olsaydı, o dağılırdı. Evren varlığını, ancak karşıtların ters yönde gerilimlerinin uyumuyla sürdürür. Karşıtlık sayesinde evren, sürekli hareket halindedir. Bu da evreni sınırsız ve sonsuz kılmaktadır.

Logos’un evrenin oluşumunda hareket ettiği ikinci temel önerme, her şeyin sürekli hareket ve değişim içinde olmasıdır. Her şey akar ve sürekli değişir. Evrende karşıtlar içinde yalnızca bir savaş değil, aynı zamanda bütün karşıtların içinde eridiği bir de birlik vardır. Karşıtların uyumu ilkesi bu sonucu verir. Herakleitos, bunu ırmak metaforuyla açıklar. Ona göre, “aynı ırmağa iki kez girilemez”. Çünkü sürekli akıp giden sular onu başka bir ırmak yapmıştır. Ne içine girilen ikinci ırmak birinci ırmaktır, ne su aynı sudur, ne de biz aynı biziz; yeni sular akmaya devam etmektedir (Herakleitos 2005: 49 a ve 91. Fragmanlar). Evrende her şey böyle bir akış içindedir, her şey meydana gelir ve yok olur. Bu değişiklik bazen bir varlık içindeki gelişme şeklinde, bazen de başka bir varlığa dönüşme şeklinde ortaya çıkar. Fiziksel şeylerin sürekli değişmesi, örneğin A’nın B’ye, B’nin A’ya doğru değişmesi dögüseldir. Her yokuşun bir inişi, her inişin bir yokuşu olması gibi. Dört öge de bu dögüselliği yaşar. Toprağın

ölümü suya, suyunki havaya, havanınki ateşe, ateş de toprağa dönüşür (Herakleitos 2005: 36. ve 76. Fragmanlar).

Logos’un evrenin oluşumunda hareket ettiği üçüncü temel önerme ise dünyanın hep canlı kalan ateş olmasıdır. Herakleitos’a göre, dünya ezeli, ebedi ve sınırsızdır. Dünya her zaman vardı ve var olacaktır. Dünya hep canlı kalan ateştir. “Bütünün kendisi olan *kosmos*’u ne bir Tanrı ne de bir insan meydana getirmiştir. O, daima belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateştir.” (Herakleitos 2005: 30. Fragman). Kozmos doğal dünya ve içindeki düzendir. Kozmos olan “ateş” hem ebediyen vardır, hem de ebediyen canlıdır. Kozmosu canlı kılan “ateş”in ölçüyle alevlenmesi ve sönmesidir. “Ateş”in yoğunlaşma ve seyrelmesiyle diğer varlıklar meydana gelir, yani birden çokluğa geçiş başlar. “Ateş”in kendisinde oluş ve değişimin değişmeyen bir yasası vardır. Bunun da kaynağı Logos’tur (Herakleitos 2005: 33., 72. ve 114. Fragmanlar). Herakleitos’ta oluş ve değişim hep aynı çizgide değildir; ileriye doğru olabileceği gibi, geriye doğru da olabilir. Her şey sürekli aşağı ve yukarı akar. Bu fikrini “çıkan ve inen yol bir ve aynıdır” diyerek ifade eder (Herakleitos 2005: 60. Fragman). “Ateş” sayesinde evrende sürekli bir dönüşüm vardır. Fiziksel cisimler ve ruhlar, bu dönüşümün içindedir, ona tabidirler. “Ateş”in sayesinde her şey canlıdır (Herakleitos 2005: 62. Fragman).

Herakleitos’ta, evrenin bir başlangıcı olmadığı gibi sonu da yoktur. Evrenin başlangıcı ile sonu ortaktır (Herakleitos 2005: 103. Fragman). Guthrie’nin aktardığına göre, Porphyrios, Herakleitos’un bu fragmanını “Düşünebileceğiniz her nokta hem başlangıçtır hem de sonudur.” biçiminde yorumlamıştır (Guthrie 2011: 435). Zaten, yukarıda da açıkladığımız gibi, Herakleitos, tek ve eşsiz gördüğü düşünceyi ve evreni Logos’tan hareketle tanımlar (Diogenes Laertios 2003: 422). Logos her şey olan Bir olduğundan evren sonsuzdur. Evren sonsuz yaşam süresince Logos yasasına göre dönüşümlü olarak ve belirli aralıklarla “ateş”ten doğar ve gene “ateş”e döner. Fakat, evrendeki bu dönüşüm belli bir süreliğine değil, sınırsızdır. Bu yüzden, Herakleitos’un ontolojisinde evren olmuş bitmiş bir şey değil, bir süreçtir. Evren, durmaksızın genişlemektedir. Ancak, bu genişlemede hareket düzgün doğrusal değil, daireseldir.

“Çemberin çevresinde başlangıç ve son ortaktır.” (Herakleitos 2005: 103. Fragman). Yani, kozmik düzen ebedi ve ezeli bir dönüş içindedir. Evrendeki her şey değişmesine rağmen kozmik düzenin kendisi her zaman değişmeden var olmaya devam eder. Bunun nedeni ise ezeli ve ebedi dairesel harekettir. Evren Tanrı’nın değil, kendi yasalarına uygun olarak dairesel hareket eden canlı bir ateştir. Herakleitos’ta dairesel hareket, Whitehead’ın aksine diğer Yunanlı düşünürlerde de olduğu gibi, mükemmel, sınırsız ve sonsuzdur.

3. Whitehead’da “Bir”in Dinamik ve Organik Bir Görünüşü Olarak Sınırsız Evren

Whitehead’da Herakleitos gibi varlığın oluş olduğunu ileri sürerek, gelişim, dinamizm, organizm ve Tanrı kavramlarından hareketle sınırsız evren düşüncesine ulaşır. Hegel ve Bergson ile birlikte ikinci grup oluş filozofları içerisinde yer alan ve başta Hegel olmak üzere Spencer, Bergson, S. Alexander ve R. G. Collingwood gibi düşünürlerden etkilenen Whitehead, felsefesini süreç merkezli olarak ortaya koymuştur. Başta metafizik, kozmoloji, epistemoloji, doğa, fizik ve din olmak üzere her soruna süreç açısından bakarak, hepsini oluş fikri ekseninde değerlendirmiştir. Onun süreç felsefesinin temel amacı, “öznel ferdi tecrübe ile dış dünyadaki nesnel olgular arasındaki ayrımı ortadan kaldıracak tecrübenin yeniden yapılanmasını sağlamaktır.” (Türer 2003: 53). Whitehead’ın kozmolojisinde yapmak istediği Herakleitos’tan farklı olarak öncelikle Descartes düalizminin neden olduğu 17. yüzyıl kozmolojisinin eksikliklerini ve yanlışlıklarını gidermektir. Bunun üzerine Kuantum fiziği ve Einstein fiziğindeki gelişmelere bağlı olarak evreni yeniden yorumlar. Whitehead’a göre, evren, mekanik soyut bir varlık değil, sonsuz, sınırsız, sürekli oluş halinde organik ve dinamik bir bütündür. Bu, deneyimlenen dünya olup, “topyekün var olanların oluşturduğu bir varlık sahası”dır (Aydın 1986: 35). Evren’de hakim olan oluştur. Oluş, düşüncenin yaratıcı akışıdır. Akış, yaratıcı bir ilke olup, evren ve onu oluşturan parçalarla birlikte işlev gören aktüel nesnelere hepsinde birden gerçekleşir. Evrendeki akışı gözlem ve deney doğrudan doğruya keşfedemez. Çünkü onlar evreni insana birçok evrenin toplamı

olarak sunmaktadır. Oysa, evren Herakleitos’un iddia ettiği gibi, birçok evrenden oluşmamaktadır, aksine durmaksızın değişmeler içinde sürüp giden, içinde daha yüksek varlık basamaklarının ortaya çıktığı tek bir kozmik süreçtir. Evren, “iç içe geçmiş bir aktiviteler arenasıdır. Her şey aktiviteler de, onların birbirleriyle ilişkileri de” durmaksızın değişir (Whitehead 2011: 163). Evrende hiçbir şey aynı olarak kalmamaktadır. Evrende mekanik bir düzen değil, dinamik bir düzen olan oluş vardır; evrende oluştan başka temel bir doğru yoktur. Evren sürekli oluş içindedir, sürekli değişmektedir (Whitehead 2011: 32). Whitehead’ın doğa tasavvuru Herakleitos’ununki gibi sürekli gelişim ve ilerleme içerisindedir. Bu yüzden, doğa, dinamik bir birlik ve organik bir bütündür. Hareketsiz duran, seyredilen bir doğa yoktur. Doğa, duyu-farkındalığı içinde bile daima mevcut olan ve “sürmekte olan bir olaydır” (Whitehead 2006: 52). Whitehead’ın ontolojisinde doğanın temel yapı taşları olan olaylar, gerçekliği diziler şeklinde örgütleyen ve bir tutarlılık ekseninde konumlandıran kurucu süreçlerdir. Her şey süreklilik yasasına tabidir, zaman ve mekan bile olaylardan ayrı düşünülemez; “doğanın sürekliliği, olayların sürekliliğidir.” (Whitehead 2006: 117). Süreklilik ise varlığın mekanda yayılımı (extension)’dır. Yaşadığımız evren sabit, mekanik şeylerden oluşan bir yığın değil, canlı ve dinamik olay dizilerinden oluşmuştur. Evrende her şey doğa düzeni içinde yer alır. Toplum bile bu sürece tabidir (Whitehead, 2008: 229). Doğada ve toplumda her şey birbirine bağlıdır. Evrende hiçbir şey diğerinden bağımsız olarak varlığa gelmez (Whitehead 2015: 170–171). Whitehead’a göre, her şey, var olmak için bir başka varlığa muhtaçtır. Bütün varolanlar arasında organik bir bağ vardır. Bir şey öteki şeylerden tamamıyla soyutlanamaz. Çünkü aktüel şey, yani var olan her varlık bileşiktir. Aktüel şey, “düzensiz, parçalı ve farklı elemanlarıyla bir akıştır.” (Türer 2003: 53). Bundan dolayı, hareket ya da etkinlik nesnenin dışsal bir özelliği değildir. Whitehead’a göre, etkinlik veya hareket, “nesnenin dışsal bir özelliği değil, *bizatihi kendisidir*”, kendisinden ayrı düşünülemez (Arslan 2012: 292).

Whitehead’da doğa, spekülâtif fiziğin bahsettiği gibi, yalnızca üç boyutlu bir cisim, yani cansız nesnelere, bitkilerin ve hayvanların oluşturduğu kaba ve hantal bir varlık değildir. Aksine varoluşla, Tanrı’yla, doğa deneyimimiz içerisindeki olaylardan

ve toplumla bütünleşen bir blok, bir sistem ve bir süreçtir. Ayrıca, onda doğa, nesnelerin ilişkilerini düzenleyen, nihai varlıkları birbirine bağlayan bir ilişkiler sistemidir. Ama, doğa, olmuş bitmiş, tamamlanmış, kemale ermiş edilgen bir varlık değil, etken bir varlıktır. Hem doğa hem de aktüel kendilik (entité actuelle), aşkın dünyanın kısmi yaratıcılığının ölümsüz fonksiyonu olmayı sürdürür (Whitehead 2015: 163). Bunun tıpkı duyu-farkındalığında olduğu gibi bilimsel bir açıklaması yoktur, yalnızca yaşanılır ve düşünceyle hissedilir. Çünkü yaratma, süreklilik ve aktüel kendilik doğa bilimlerin ve matematiğin zaman algısı ile anlaşılır. O, ancak süre (durée) ile anlaşılır. “Her bir sürenin gelip geçmesi, süreç olarak doğanın sergilenmesidir.” (Whitehead 2006: 92, 211). Herakleitos kozmos düzende olaylar arasındaki sürekliliği dairesel hareket ile açıklarken, Whitehead ise bunu süre ile açıklar. Whitehead’da doğa süre ile yoğrulduğundan Newton fiziğinde olduğu gibi statik değil, dinamiktir; “kendi geçişi sayesinde sürekli olarak hareket eder.” (Whitehead 2006: 93). Doğanın sürekliliği ise yayılımdan kaynaklanır. Ona göre, “her olay diğerlerine doğru ve diğer olaylar da ona doğru yayılır.” (Whitehead 2006: 97–98). Doğanın sürekliliği aynı zamanda olayların sürekliliğidir. Doğa bilimleri bu yayılmayı, yani doğanın sürekliliğini henüz formüle edememiştir. Whitehead, olaylar arasındaki sürekliliği beş şekilde anlatır. Birincisi, olaylar arasındaki sürekliliğin geçişli olmasıdır. Yani oluş bir olayda son bulmaz, aksine bir olaydan diğerine süre vasıtasıyla geçip gider. İkincisi, her olay diğer olayları kendi parçası olarak içerir. Yani bir olayda kendisinden sonra gelen olayların tüm parçaları saklıdır. Üçüncüsü, hiçbir olay birbirinden bağımsız değildir; her olay diğer olayların bir parçasıdır. Dördüncüsü, tek bir olay değil, “herhangi iki sonlu olay dikkate alındığında bu ikisini de parçaları olarak içeren tek tek olaylar vardır.” Beşincisi ise olaylar birbirinden kopuk değildir, aksine olayların arasında “bağlantı noktası” (jonction) denilen özel bir ilişki vardır (Whitehead 2006: 117). Bu ilişki doğa yasalarıdır. “Doğa yasaları, doğada bulduğumuz varlıklara ait karakterlerin bir sonucudur.” (Whitehead 2006: 185). Varlıklar her neyse yasalar da o olmak zorundadırlar. Bunun aksi durumunda ise varlıklar yasalardan çıkarlar.

Whitehead’ın ontolojisinde Herakleitos’unkinde olduğu gibi, doğada hiçbir şey sabit değildir, her şey gelişim ve değişim içerisindedir. Doğada süreklilik nesnelere aracılığıyla gerçekleşir. “Nesneler doğada yer alan ve geçip gitmeyen öğelerdir.” (Whitehead 2006: 160). Nesnelere olaylara yerleştiklerinden kendilerini doğa içerisinde ortaya koyarlar. Doğada sonsuz sayıda nesne vardır. Nesnelere, duyu-nesnelere, algısal nesnelere ve bilimsel nesnelere olmak üzere üç kısma ayrılır. Bu üç tür nesne doğada bir hiyerarşi meydana getirir. “Hiyerarşinin temeli, duyu-nesnelere tarafından oluşturulur. Bu nesnelere başka türden hiçbir nesneyi önceden varsaymazlar.” (Whitehead 2006: 193, 205). Ancak, her nesne doğanın geçişine katılamaz. Örneğin, duyu-nesnelere böyledir. Onlar hem doğanın geçişinden pay almazlar, hem de doğanın diğer faktörleri arasındaki ilişkide görev almazlar (Whitehead 2006: 193). Whitehead, doğanın geçişine katılmayan faktörlere “tanıma” (récognition) der. O, tanımayı bilimde olduğu gibi, ne olduğu bilinmeyen bir şeyi farkına vardırma, daha önce bilinen bir şeyi, bir kimseyi veya olayı hatırlama anlamında, yani bir şey ya da bir kimse ile ilgili doğru ve tam bilgisi bulunma anlamında kullanmaz. Aksine Whitehead, tanıma kavramını, kendisi ve durumu fark edilmeyen şey ya da belirli bir faktör olarak bir nesneye ilişkin farkındalık anlamında kullanır. Ona göre, “bir olay diğer bütün olaylardan farklı olduğu için onu tanımak mümkün değildir. Tanıma, aynılığa ilişkin bir farkındalıktır.” (Whitehead 2006: 187). Nesne, üç boyutlu olan madde, yani olan şey değildir, aksine “belirli bir olayın karakterinde yer alan içeriktir.” (Whitehead 2006: 188). Whitehead’da nesne, sınırsız evrenin gereği olarak olaydan ayrı düşünülemez. Dünyada her olayın karakteri, onda içerilen nesnelere ve bu nesnelere o olaya katılımlarını sağlayan yollardan başka bir şey değildir. O zaman, doğa bilimlerinde nesnelere teorisi, olayların kıyaslanması teorisi. “Olaylar yalnızca başka kalıcıları somutlaştırdıkları için kıyaslanabilir. Ne zaman ki “işte yine orada” desek olaylarda bulunan nesnelere kıyaslamış oluruz. Nesnelere, doğada “yine olabilen” öğelerdir.” (Whitehead 2006: 188). Whitehead’da nesne, “olan” değil, “olabilen” şeydir. Nesnelere olaylarla olan genel ilişkisi “katılım” (ingression) ile gerçekleşir. Katılım ise “çeşitli kipleri olan bir ilişkidir. Değişik türden nesnelere olduğu açıktır ve hiçbir nesne diğer nesnelere olaylarla olan ilişkileriyle aynı tür ilişkilere sahip değildir.” (Whitehead 2006: 189). Buna göre, her nesne belirli bir

zamanda tek bir mekanda bulunmaz. Oysa, modern bilime göre, nesne belirli bir zamanda tek bir mekanda bulunur.

Whitehead, doğada nesnelerin olaylarla olan genel ilişkisini göstermek için, “katılım” terimi yanında “yerleşim” (relation) terimini de kullanır. Yerleşim doğadaki aktif belirleyiciliktir. O, “yerleşim” kelimesini iki anlamda kullanır. Birincisi, nesnenin yerleşik olduğu olaydır. Buna Whitehead “yerleşim ilişkisi” (la relation de situation) der. Bu durumda “bir yerleşke, yerleşim ilişkisinde *relatum* olan bir olaydır.” (Whitehead 2006: 191). Örneğin, “Kızım şu an çalışma odasındadır.” ifadesi nesnenin belli bir mekanda bulunduğunu dile getirmektedir. İkincisi ise, nesnenin belirli zamanda olaya katılmasıdır. Örneğin, herhangi bir fırtınanın ya da depremin belirli bir boylam ve enlemde şu zamanda gerçekleşmesidir. Böylece, Whitehead’ın ontolojisinde “yerleşim”, bir nesnenin olayın neresinde ve hangi boyutunda olduğunu, “yerleşim ilişkisi” ise bir nesnenin hem şu ya da bu konumda nasıl yer aldığını hem de diğer nesnelere nasıl etkilediğini anlatır. Her ikisi sayesinde bir nesne onun yerleşkesi olan olayın karakterini oluşturur. Bunun sonucunda bir olay başka olayların karakteri üzerinde etki etmiş olur (Whitehead 2006: 191). Ancak, Whitehead’a göre, yerleşme ve etkileme ilişkileri aynı türden ilişkiler değildir. Bunun en güzel örneği hangi dişimizin ağrıdığını fark edemeyişimizdir. Çoğu zaman dışıya gittiğimizde diş hekimine şu dişimiz ağrıyor dediğimizde o sağlam yanıtını alırız. Bunun nedeni ağrının bizim için açık ve seçik olmayışıdır. Başka bir deyişle ağrı-diş ilişkisinin, yani ağrı ile yerleşim ilişkisinin tam olarak kurulamayışıdır. Bu örnekte olduğu gibi, evrendeki nesnelerin ve gezegenlerin yerleşkesi bilimin iddia ettiği gibi değildir. Evren sürekli genişlediğinden, doğada hiçbir şeyin konumu ve durumu sabit değildir (Whitehead 2006: 191–192).

Whitehead, ontolojisinde Herakleitos’un yaptığı gibi tözden hareketle doğayı temellendirmez. Ona göre, klasik metafiziğin savunduğu şekilde doğada töz diye ontik bir dayanak, bir ilke yoktur. Whitehead, eğer doğada bir töz arayacaksak, onu, tek tek maddi şeylerde değil, olaylarda aramalıyız, der. O, tözü hareket ve olayla aynı anlamda kullanır (Whitehead 2006: 56). Whitehead, çağdaş dönemde bile doğa felsefesinin yanlış bir yöne sapmasını Yunan düşüncesine bağlar. Ona göre, Antik Yunan’da birer

töz olarak ileri sürülen toprak, su, hava, ateş, atom ve eter modern bilimin de iddia ettiği gibi dayanak olamaz. Çünkü bunlar mekan içerisinde varolan varlıklardır. Mekan içerisinde varolan şey ise töz değil, sıfat olur. Sıfatları doğada ve olaylarda tek tek gözlemleyebiliriz. Örneğin, gülün kırmızısı, yaseminin kokusu ve bombardımanın gürültüsü, maddeyi oluşturan atomları, hatta alt çenemizin sağ arka tarafındaki dişimizin ağrısı gibi. “Bu yüzden mekan, tözler arasındaki değil sıfatlar arasındaki bir ilişkidir.” (Whitehead 2006: 58). Mekan birçok kişinin iddia ettiğinin aksine tözlerle değil, sıfatlarla ilgilidir. Bundan dolayı, Whitehead, maddeyi modern bilimin kullandığı anlamda kullanmaz. Madde Herakleitos’un aksine ontik bir dayanak değildir. Çünkü madde kendini mekanda açınlar. Üstelik bunu yaparken de çoklukta birliği koruyamaz. Madde mekanı işgal ederek yayılım kazanır. Bu esnada her madde parçalara, her parça da zerrele bölünür. Her parça önceki maddeyle bir olmadığı gibi, her zerre de önceki parçayla bir ve aynı şey değildir. Bunun için, doğada her maddi varlık bir ve aynı şey değildir (Whitehead 2006: 59–60). Whitehead’da töz ile maddenin aynı şey olmadığını bir başka nedeni zamandır. Doğada madde zamanın tümünü değil, bir süreyi işgal eder. Whitehead’a göre, “çağdaş bilim felsefesinde ifade edildiği gibi, madde ve zaman arasındaki bağıntı, madde ve zaman arasındaki bağıntıdan farklılık gösterir.” (Whitehead 2006: 60). Onda zaman da madde gibi doğadan ayrı bir şey değildir, aksine mekan gibi doğanın eşzamanlı olaylarından biridir. Zaman, Herakleitos’ta olduğu gibi, matematik-geometrik bir ölçü değil, süredir: “Zaman, süresiz anların düzenli bir dizilimidir ve bu anlar bizim tarafımızdan sadece zaman-düzenleyen bir ilişki olan ardışık ilişkideki *relata* olarak ve zamanı düzenleyen ilişki de anları ilişkilendiren şey olarak bilinir.” (Whitehead 2006: 71). Ancak, Whitehead, *Le concept de nature*’da “süre” yerine kendi ürettiği kavram olan “doğanın geçişi”ni (passage de la nature) kullanır. Doğanın geçişi, “zamansal değişimde olduğu gibi mekânsal değişimde de eşit şekilde ortaya koyulur.” (Whitehead 2006: 93). Doğanın geçişi, başlangıcı ve sonu olan zaman değildir, aksine hem sürenin kendisidir, hem de sürelerin toplamıdır. Örneğin, her hafta kendi içinde her günün sürelerini, her gün de kendi içinde diğer süreleri içermesi gibi. Böylece zaman doğanın ötesine yayılır. Fakat, geçiş soyut olarak değil, somut olarak gerçekleşir. Bu sayede doğanın geçişi ölçülebilir olmaktadır. Bu durumda

töz ile bir ve aynı olan madde değil, harekettir. Töz ile hareket aynı şeydir. Doğadaki hareket veya yayılma ise Herakleitos’un veya Aristoteles’in iddia ettiği gibi dairesel değil, yaratıcı bir ilerlemedir. Evrende kesintisiz yaratıcı evrim vardır. “Yaratıcılık, potansiyelliğin fiiliyata dökülmesidir; ve hayata dökme süreci, bir tecrübe etme hadisesidir. Dolayısıyla, soyut olarak bakıldığında, nesnelere edilgendir; ama soyut olarak bakıldığında nesnelere, dünyayı sürükleyen / harekete geçiren yaratıcılığı taşırlar.” (Whitehead 2008: 204). Whitehead’ın ontolojisinde evrende değişme ve akış doğrultularını belirleyen iki temel ilke yaratıcılık ve sürekliliktir. Yaratıcılık ve süreklilik, Herakleitos’un ontolojisinde karşıtların uyumu ilkesinin yaptığı görevi yapmaktadır. Bunlar birbirini tamamlayan karşıt iki güçtür. Ama, oluş kendiliğinden değil, Tanrı sayesinde gerçekleşir. Bu süreçte Herakleitos’un Logos’u Whitehead’da Tanrı adını alır. Evrende, hem oluşu gerçekleştiren hem de bu oluşun itici gücü Tanrı’dır. Tanrı oluş süreciyle sonsuz sürede birçok varlık yaratır. Ancak, evrende yaratma sıradan, itinasız ve rastgele değildir. Tanrı, yaratma sırasında sınırlamalar koyar ve ortaya çıkması gereken varlıkları tek tek tasarlayıp belirler. Evrende bu planlamayı yapabilen bir başka güç yoktur. Bundan dolayı, Tanrı, var olan her şeyin, düzenin ve hareketin “Birlikte Büyüme İlkesi”dir. Tanrı yaratıcılıkta varılan son nokta, düzenin temeli ve yeninin itici gücüdür (Whitehead 1994: 153; 2015: 167). Oluş süreci Tanrı’nın yaratma ile sağladığı sonsuz sayıda birimleri, gerçekleri içerir. Evrende oluş dinamik ve canlı olduğundan, o içine aldığı birimlerin, gerçeklerin organik bir bağlılığını gösterir. Böylelikle, hem evren bir organizma olarak varlığını daima sürdürmüş olur, hem de varlık, varoluşunu ortaya koymuş olur. Herakleitos bu durumu varoluş olarak değil, varlığın gizini açması olarak ifade eder (Herakleitos 2005: 123. Fragman). Doğa adı altında gizlenmiş olan varlık, insandan daima kendi gizini açmasını, bilinmesini ve tanınmasını ister.

Whitehead, evreni, Herakleitos’un yaptığı gibi, gerçeklik ve görünüşten hareketle Gerçek Evren ve Görünüş Evreni olmak üzere ikiye ayırır. O, bu ayrımı her olay kendi oluş şekline göre temellendirilmelidir ilkesinden hareketle yapar (Whitehead 2008: 238). Gerçek Evren, Yaratıcı Dünyadır, yani zihin ile doğanın birbirinden ayrılmadığı

evrendir. Görünüş Evren’i ise maddenin katılaştığı yığınlar evrenidir. Ona göre, Kartezyen düalizmi evrendeki bu ayrımı görmeyerek, zihin ile doğayı mutlak olarak birbirinden ayırmıştır. Gerçeklik ile Görünüş arasındaki ayrışmalar moderniteyle daha da hızlanıp kökleşmiştir. Bu da bir tek Evren’in, Bütün’ün parçalanmasına neden olmuştur. Oysa, Gerçeklik ile Görünüş arasındaki ayırım ontolojik-epistemolojik değil, izafidir. Oluş, Gerçeklik ile Görünüş’ü birleştirir. Aslında Görünüş Gerçeklik’in kendisidir. Çünkü Görünüş’ün bütününde değişme, dönüşüm vardır (Whitehead 2008: 240, 242).

Whitehead’da tek bir Evren olan Gerçek Evren’in Herakleitos’un evreninden farklı olarak, “Etkinlik Dünyası” (Türeyiş Dünyası ya da Yaratıcı Dünya) ve “Değer Dünyası” olmak üzere iki yüzü vardır. Gerçek Evren bu iki farklı görünüşüyle karşımıza çıkar. Bunlar birbirlerini gerektirirler ve onlar dolaysız yaşadığımız öngörülerdir. Yaratıcı Dünya olan Etkinlik Dünyası, “hem Geçmiş dönüştürerek hem de Geleceği önceden görüleyerek, Şimdi’yi yaratır.” (Whitehead 1994: 166). Etkinlik Dünyası ayrıca olayların, yaratmanın dünyasıdır, “sonlu başarıların sahnesidir.” (Whitehead 2008: 195). Whitehead’a göre, Etkinlik Dünyası olabilecek tek en mükemmel dünya değildir. Tam tersine Leibniz’in düşündüğü gibi mümkün evrenlerin içinden en iyisidir. Bu dünya ise aktüel dünyadır. Bilfiil şeyler, aktüel dünyayı oluşturan nesnelere (Whitehead 2016: 82). Aktüel dünyada tek tek olayları kavramak bütünü kavramaktır. Whitehead, hem evrendeki bu kesintisiz yaratmanın hem de evrenin ontik-etik yapısının duyularla algılanıp kavranılamayacağı düşüncesindedir. Temelinde algı olan tecrübe ile kavranılamaz. Tecrübe varlığın, doğanın nasıl görüldüğü sorununu çözemez. Ona göre, felsefenin en aldatıcı sözcüklerinden olan tecrübe bir nedensel etkinliktir. Nedensel etkinlik ise “algı türleri, insan tecrübesine, aktüel dünyanın aktüel varlıklarına ve soyut sıfatlara, niteliklere ve ilişkilere ayrışabilen bileşenler sunar.” (Whitehead 2000: 37). Algılar çevremizde bulunan aktüel varlıkları, bizim için birer obje haline getirirler, yani onları soyutlayarak nesneleştirirler. Algılar, olayları tek tek algıladığı için Bütün’ü kavranılamaz kılar. Oysa, Bütün tek tek olarak değil, aynı anda bir bütün olarak kavranılmalıdır. Çünkü, evren kendi doğasında zamansız ve öncesizdir, bir takım

ölümsüz değerlerden pay alır. Whitehead’ın evren tasavvuru zaman ve mekanın farklılaştığı çift kutuplu bir evren değildir. Gerçek evren zaman ve mekanın farklılaşmadığı aktüel dünyadır. Aktüel dünya, “verilmiş” düzenli dünyadır. Doğada fiziko-geometrik bir düzen vardır. Aktüel dünyada düzenlilik, “verilmiş-varlık”tan ayrılır. Zira, düzenin kaynağı doğanın bizzat kendisidir. Başka bir deyişle düzenin kaynağı, yaratıcılığın itici gücün kaynağı olan Tanrı’dır. Bu yüzden, aktüel dünyada düzenlilik, “verilmiş-varlık”ın eşanlamlısıdır (Whitehead 2015: 160, 167, 173). O halde, düzenlilik, aktüel kendiliğe bağlıdır. Düzensizlik (discordante) ise doğada kendiliğinden var değildir. Düzensizlik, düzenin bağlantılarında ortaya çıkmış olan bir durumdur. Düzensizlik de verilmiştir, kendinde var değildir (Whitehead 2015: 160).

Whitehead’da Evren’in ikinci yüzü olan Değer Dünyası ise sürekliliğin olduğu Dünya’dır. Değer zamansız ve ölümsüz olması gibi, Değer Dünyası da zamansız ve kesintisizdir. Değer Dünyası olayları, yani Evren’in özsel olarak birleşmesini sağlayan dünyadır. Değer, varoluşu gereği zaman dışı olmasına karşın, “Değer Biçme sürecine geçişle birlikte zaman içinde yer alan olayları dönüştürme işlevini de üzerine alır.” (Whitehead 1994: 167, 170). Değer Dünyası ayrıca bir değiştirme sürecidir. Etkinlik Dünyası, Değer Dünyası yoluyla değiştirilir. Bu da Yaratma ile gerçekleşir. Yaratma kendini Değer olarak gösterir. Türeyiş, Yaratma eylemi olarak doğmasına karşılık, Değer “yaratıcı eylem”in değiştirme işlevinden doğar. Bu süreçte her ikisi de amaçsız değildir. Yaratma, Değer’i amaçlarken Değer de “Yaratma sürecine kaynaşması sayesinde soyutlamanın boşunalığından” kurtulmayı amaçlar (Whitehead 1994: 169–171). Adeta bir madalyonun iki farklı yüzü olan Türeyiş Dünyası ile Değer Dünyası birbirlerinden bağımsız ve sorumsuz değildirler. Aksine onlar Evren’in yaşamında birbirleriyle sıkı sıkıya sarılıdır, birbirleriyle kaynaşmışlardır. Bu iki Dünya’dan her biri tek başına açıklanamaz. Her biri ancak diğerine başvurmakla açıklanabilir. İki Dünya’nın birbirlerini “özsel evetlemesi, eşgüdümüne sokulmuş değerlerin birliğini sonlu eylemlerin çokluğuna aşılır.” (Whitehead 1994: 172). Sözü edilen bu iki Dünya’nın birbirleriyle etkileşmesi Değer Biçmedir; yani, bir değiştirme etkinliğidir.

Whitehead’ın ontolojisinde Tanrı, klasik metafiziğin ve geleneksel teolojinin Tanrı anlayışlarından farklıdır. Onda yaratıcılığın, sürekliliğin, düzenin, birliğin, yeninin ve itici gücün kaynağı ve nedeni Tanrı’dır. Evrendeki tek mutlak yaratıcı güç Tanrı’dır. O, bilfiil varolan olup evrendeki somutlaşma sürecinin ve evrenin düzenini sağlayan aşkın ve yaratıcı bir ilkedir (Whitehead 2015: 167). Tanrı, nesnelere, doğaya ve olaylara düzen, yapı, özgürlük ve yenilik vererek, bireysel varlıkların oluşumunu sağlar. O, tüm aktüel şeylerin geçmişinde olan, evrene değer ve ideal veren yegâne faktördür (Whitehead 2011: 123). Tanrı, hareket etmeksizin evrene hareket verir. Fakat, bu hareket Aristoteles’in metafiziğinde olduğu gibi bir kereliğine değil, süreklidir. Evrende O’nun yetkinliğinden habersiz, bilgisiz herhangi bir gelişme ve değişme söz konusu değildir. Bu açıdan Tanrı, “Nihaî Sınırlama İlkesi” olup, O’nun varlığı mutlak irrasyonelliktir (Aydın 2014: 51–52; Türer 2003: 59). Fakat, Tanrı, evrenin dışında değil, içindedir; Evren’deki her aktüel şey ya da her olayın kaynağına içten dahildir. Evren’deki her olay, ideal amacını Tanrı’dan alır. Herakleitos’un aksine evrenin gerçekliği Tanrı’ya bağlıdır. Her şeyin garantörü Tanrı’dır. Tanrı var olduğu için onlar vardır. Ne Tanrı, ne de Evren, statik bir tamlığa ulaşmıştır. Her ikisi de yeniliğe giden yaratıcı ilerlemenin içindedir (Aydın 1986: 36; Türer 2003: 61). Tanrı, Bir’in, Dünya’nın ve tam-varlığın gerçekliğidir. Ancak Tanrı Dünya’dan ayrı ve bağımsız bir gerçeklik değildir. Dünya, Tanrı’ya içkindir, Tanrı da Dünya’ya içkindir. Tanrı, evrene hem aşkındır, hem de içkindir. O zaman, Tanrı’nın dünyaya içkin olduğunu söylemek kadar, dünyanın Tanrı’ya içkin olduğunu söylemek de doğrudur. Aynı şekilde Tanrı’nın dünyaya aşkın olduğunu söylemek kadar dünya Tanrı’ya aşkındır demek de doğrudur (Whitehead 2015: 534). Tanrı zati itibarıyla aşkındır, ama tüm şeylerin ve olayların yapısına özel biçimde iştirak etmesi bakımında evrene içkindir. Tanrı’nın rolü ne üretici gücü bir başka üretici güçle, ne de yıkıcı gücü bir başka yıkıcı güçle savaştırmaktır, aksine dayanılmaz bir rasyonalite emeğiyle evrene, varlığa düzen vermektir, doğa ile nesne veya varoluş ile varlık arasında bağ kurmayı sağlamaktır. Bu açıdan Tanrı, hakikat, güzel ve iyilik ile yönettiği dünyanın şairidir (Whitehead 2015: 532). Böylelikle, Whitehead, bir yandan Herakleitos’un Tanrı tasavvuruna yaklaşırken, öte yandan da Platoncu ve Aristotelesçi Tanrı tasavvurlarından uzaklaşır. Whitehead’a göre,

Platoncu ve Aristotelesçi kozmolojide “Tanrı, Dünya için gerekliydi; ama Dünya Tanrı için gerekli değildi. Dolayısıyla, Tanrı ile Dünya arasında bir uçurum vardı.” (Whitehead 2008: 192). Örneğin, Platon’un kozmolojisinde Dünya’nın türemiş ikinci dereceden Tanrı’sı vardı. Whitehead’a göre, bu, yalnızca bir İkon (imaj)’dur. Platon metafiziğinde “Dünya, yalnızca Tanrı “imajı”nı ve kendi idelerinin taklitlerini içerir, asla Tanrı’yı ve kendi idelerini değil”. “Oysa metafizik, Tanrı’nın Dünya ile ilişkisinin, iradenin arzularının [arızî özelliklerinin] ötesine gitmesi; ve bu ilişkinin, Tanrı’nın mahiyetinin ve Dünya’nın tabiatının zorunlulukları üzerine kurulması gerektiğini talep eder.” (Whitehead 2008: 190). Whitehead, hem Tanrı ile Dünya arasındaki uçurumu hem de Newton’un zaman ve mekan anlayışını pananteizm Tanrı tasavvuru ile aşar. Platon gibi dünyadaki ilahî unsurun zor kullanıcı bir aracı olarak değil, ikna edici bir araç olarak düşünür. Whitehead’da Tanrı, yenilik ve düzenin kaynağı olduğundan evrenle zorunlu bir ilişki içindedir. Süreci başlatan Tanrı’dır ve O, “oyunun en yüce yazarıdır” (Whitehead 1994: 161). Böylece, Whitehead, Tanrı’yı semavi dinlerden farklı bir şekilde yorumladı. O, Tanrı’yı evrene içkin görmesiyle panteist, Tanrı’yı sürecin içinde düşünmesiyle pananteisttir.

4. Sonuç

Sonuç olarak Herakleitos ile Whitehead, sınırsız evren düşüncesini kozmik düzenden hareketle temellendirip açıklamışlardır. Herakleitos’un ontolojisinde evren, bütüncül, ebedi ve ezeli bir dönüş içerisinde ve her zaman mevcut ve oluş halinde bulunan düzenli bir yapıdır. Bunu sağlayan ise ebedi “ateş”tir. Herakleitos ebedi “ateş”i, Logos, evren ve Tanrı ile bir tutar. Evreni, “gerçek evren” ve “görünüş evreni” olmak üzere ikiye ayırır. Gerçek evren sürekli değişim halinde olan ve ancak akılla anlaşılabilen evrendir. Görünüş evreni ise hep aynı kalan maddelerden oluşan evrendir. Fizik dünyasında bir durağanlık olduğu algılansa da gerçekte evren sürekli bir oluş, hareket ve değişim içindedir. Bizim durağanlık ve dinginlik saydığımız şey bir algı yanılsamasıdır. Evrende gözle görülemez derecede oluş vardır. Evrende dur durmak yoktur. Evrenin her yerinde sürekli hareket, oluş ve değişim vardır. Evren sonsuzdur;

Logos hep var olacağı için evren de var olacaktır. Süreklilikteki ölçü, orantı ve yasanın kaynağı Logos’tur. Logos, evrende en üst konumda yer alan varlıktır. Evrende her şey değişime tabidir. Değişimin olduğu yerde de hareket vardır. Hareketin yönü ise daireseldir, başlangıç ve son aynıdır. Bütün karşıt güçler Logos’un birliği içinde varlığa gelir. Logos her şeyle hemhal olmuştur. Dünya, ruh ve Tanrı olmak üzere her şey “ateş”ten bir doğaya sahiptir. Ara merhale olan hava solunarak, kozmik akılla temasa geçilir. Böylece, Herakleitos’ta doğa, Whitehead’da olduğu gibi organik bir varlıktır.

Whitehead’ın ontolojisinde de Herakleitos’unkinde olduğu gibi, evrende düşüncenin yaratıcı akışı içinde sürekli bir oluş vardır. Bu akışta oluş ve değişim birbirini gerektiren iki temel ögedir. Oluş ve değişim başkalaşma değildir, aksine sonsuz yaratmadır. Nesnelerin değişim sürecinde olaylar birbiriyle kesişerek, yeni bir örgü oluştururlar. Nesnelerin iç içe girmesi, tesadüfen, mekanist ya da determinist bir ilkeyle değil, yaratıcı organizma bütünlüğü içinde gerçekleşir. Evrende organik bir birlik ve uyum vardır. Bu süreçte oluş, evrenin biçimsel birliğidir. Ancak, evrende, Herakleitos’un ontolojisinde olduğu gibi, hiçbir varlık birbirinden bağımsız değildir, aralarında ontik bir bağ vardır. Her varlık ve olay hem ötekinin varlığını oluşturur, hem de yeni bir bütün ortaya çıkarır. Aklın görevi, bu “bütün”ü kavramaktır. İnsan, “Bütün”ü kavradığı sürece parçanın içinde kaybolmaktan kurtulur, varlığa yeni bir koridor açar. Kısaca, Herakleitos ve Whitehead’da tüm-varlık olan evren bir oluş dünyasıdır. Oluşun arkasındaki ilke Herakleitos’ta Logos, Whitehead’da ise Tanrı’dır. Evrende çokluk, Herakleitos’ta maddenin yoğunlaşma ve seyrelmesiyle, Whitehead’da ise Tanrı’nın itici gücü olan yeniden ve sürekli yaratmayla gerçekleşir. Böylece sınırsız evren düşüncesine Herakleitos felsefeyle, Whitehead ise modern bilim ve felsefeyle ulaşır. Buna rağmen, sınırsız evren, dolayısıyla doğanın başlangıcı ve sonuyla ilgili kadim sorular, bilim ve felsefede hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

KAYNAKÇA

ARSLAN, Ahmet (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi 1 –Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi–* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

ARSLAN, İshak (2012). *Çağdaş Doğa Düşüncesi*, İstanbul: Küre Yayınları.

AYDIN, Mehmet S. (1986). “Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı – Âlem İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27(1): 31–87.

BRÉHIER, Émile (2014). *Histoire de la philosophie*, Paris: Presses Universitaires de France.

DIOGENES LAERTIOS (2003). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

GUTHRIE, William Keith Chambers (2011). *Yunan Felsefe Tarihi –Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar–*, çev. Ergün Akça, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

HERAKLEITOS (2005). *Fragmanlar*, çev. Cengiz Çakmak, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

KRANZ, Walther (1984). *Antik Felsefe –Metinler ve Açıklamalar–*, çev. Suad Y. Baydur, İstanbul: Sosyal Yayınlar.

LALANDE, André (2006). *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris: Presses Universitaires de France.

OCAK, Mahir E. (2016). *Sınırsız Evren ve Genişleme*, Erişim Tarihi: 13.02.2018, (<http://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/sinirsiz-evren-ve-genisleme>).

PETERS, Francis E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. ve haz. Hakkı Hünler, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

TÜRER, Celal (2003). “Whitehead’in Tabiatçı Teizmi: Din ve Bilimin Uzlaştırılması”, *Felsefe Dünyası*, 37: 37–62.

WHITEHEAD, Alfred North (1994). *Aşkın’a Ölümsüzlük*, çev. A. Baki Güçlü, Ankara: Ark Yayınevi.

WHITEHEAD, Alfred North (2000). *Süreç Epistemolojisi Bağlamında Sembolizm*, çev. Ramazan Ertürk, Ankara: A Yayınevi.

WHITEHEAD, Alfred North (2006). *Le concept de nature*, trans. Jean Douchement, Paris: Librairie Philosophique J. VRIN.

WHITEHEAD, Alfred North (2008). *Düşüncelerin Serüvenleri*, çev. Yusuf Kaplan, İstanbul: Külliyyat Yayınları.

WHITEHEAD, Alfred North (2011). *Düşünme Biçimleri*, çev. Yusuf Kaplan, İstanbul: Külliyyat Yayınları.

WHITEHEAD, Alfred North (2015). *Procès et réalité –Essai de cosmologie–*, trans. D. Charles, M. Élie, M. Fuchs, J.-L. Gautero ve diğ. Paris: Gallimard.